

VI DIVERSE ONDERWERPEN

7

Taalgebruik en tekstwetenschap

Jan Renkema

1. Inleiding

Op dit taalbeheersingscongres wil ik graag enkele opmerkingen maken over de relatie tussen *taalbeheersing* en *tekstwetenschap*.¹ Het motief hiervoor is de veelvuldig gestelde vraag: welke bijdrage kan de tekstwetenschap leveren aan het beantwoorden van onderzoeksvragen die ook in de taalbeheersing aan de orde zijn? Taalbeheersers die op zoek gaan naar een object en doelstelling van de tekstwetenschap, komen vaak met lege handen terug na een speurtocht door de zeer diverse tekstwetenschappelijke onderzoeksterreinen.

In deze lezing zal eerst een schets worden gegeven van de stand van zaken in de tekstwetenschap (2). Vervolgens zal ik aangeven dat er geen essentieel verschil is tussen tekstwetenschap en andere disciplines die zich bezighouden met de studie van taalgebruik, waaronder de taalbeheersing (3). Daarna zullen voor de studie naar argumentatief en informatief taalgebruik enkele verschillen in blikrichting worden signaleerd (4), omdat – als er een onderscheid is tussen taalbeheersing en tekstwetenschap – aan deze verschillen een mogelijke eigen bijdrage van tekstwetenschappelijk onderzoek valt te illustreren.

2. Tendensen in tekstwetenschap

Wanneer men publicaties leest die onder de noemer *tekstwetenschap*, *Textlinguïstiek*, *discourse analysis* of *théorie de discours* worden gepresenteerd, kan men zich nauwelijks aan de indruk onttrekken dat er voornamelijk vage plattengonden worden geschetst voor een multi-disciplinaire studie naar taalgebruik. Pogingen tot een schets van de stand van zaken in de tekstwetenschap worden ernstig bemoeijkt doordat onduidelijk is hoe de verschillende onderzoeksterreinen aan elkaar zijn gerelateerd. In deze schets zal ik mij beperken tot het signaleren van een drietal tendensen.

Het ontwikkelen van tekstmodellen

De tekstwetenschap werd in de afgelopen decennia vooral gekenmerkt door voorstellen voor tekstmodellen of aanzetten tot theorieën over teksten. Deze theorieën over teksten variëren van een simplistisch zender-bericht-ontvanger-model tot aan zeer verfijnde modellen waarin tekststructuren in partituurnotatie worden weergegeven. De invalshoeken variëren van eng

tekstgrammatische tot aan zeer vage pragmatische benaderingen. (Zie hierover onder andere Gülich & Raible 1977.)

Een representatief voorbeeld lijkt mij de theorie van Harweg (1968). In deze theorie wordt een tekst gedefinieerd als een opeenvolging van talige eenheden in ononderbroken pronominaal verband. Harweg schetst dan een model waarin de zogenaamde 'syntagmatische substitutie' als het criterium voor teksten wordt geponeerd. Onder substitutie valt elke vervanging van een talige eenheid door een andere; 'syntagmatisch' is hier toegevoegd omdat het gaat om het vervangen van een woord of zinsdeel dat al eerder in de tekst voorkwam, of om een verwijzing naar een later komend element. Harweg onderscheidt drie hoofdvormen van syntagmatische substitutie:

- a. *Eén-dimensionale substitutie*
'Ik kocht zojuist deze groente op de markt. Toen de koopman deze groente inpakte zei hij ...'
- b. *Twee-dimensionale substitutie*
'Een vrouw zag mij met deze groente. Zij vroeg ...'
- c. *Gecontamineerde substitutie*
'Waarom verkoop jij deze groente nog? Ze lag hier gisteren ook al.'

Harweg geeft na deze driedeling een zeer uitvoerige typologie van substitutiepatronen. Binnen deze typologie wordt bijvoorbeeld de zogenaamde *contiguitets-substitutie* opgevoerd. Hiervan is sprake als tussen substituentum en substituens geen identiteitsrelatie bestaat. Bijvoorbeeld:

Er lag veel koopwaar uitgesteld. De prijzen vielen tegen.

Door onze kennis van de wereld weten wij dat "prijzen" moet slaan op diverse koopwaren. Daarom bestaat er volgens Harweg een substitutierelatie tussen "koopwaar" en "prijzen".

Wat valt aan deze tekstbenadering te illustreren? (Nogmaals, het gaat om een representatief voorbeeld van theorievorming in tekstwetenschap.) Ten eerste, de claim is te zwaar. De syntagmatische substitutie is niet het criterium voor teksten. Immers ook de volgende zinnen kunnen met elkaar worden verbonden, terwijl er van substitutie geen sprake is.

Geef u deze groente maar. Ik heb haast.

Teksten vertonen ook andere vormen van samenhang dan substitutie. Ten tweede, de onderscheidingen zijn nogal discutabel. Bij één-dimensionale substitutie is helemaal geen sprake van vervanging. Het gaat hier om die gevallen waarin met dezelfde vorm naar een al genoemd, bepaald zinsdeel wordt verwezen. Ook de status van de twee-dimensionale substitutie is onduidelijk. Harweg stelt deze categorie voor omdat, in dit voorbeeld, "zij" kan verwijzen naar elk vrouwelijk nomen dat op de plaats van 'een vrouw'

kan staan. Het pronomen 'zij' substitueert dus niet alleen syntagmatisch (op de horizontale dimensie) maar – aldus Harweg – ook paradigmatisch (op de verticale dimensie).

Nu kan men bij elke aanzet tot een theorie zeggen dat de claims te zwaar zijn, of dat er discutabele onderscheidingen worden gehanteerd. De onvolkomenheden in zo'n eerste fase verdwijnen meestal na een discussie binnen het wetenschappelijk forum. Maar kenmerkend voor de tekstwetenschap is, dat vele aanzetten tot theorieën of tekstmodellen zijn verdwenen voordat ze goed zijn bediscussieerd of herzien. Mijns inziens valt dit alleen te verklaren doordat in de tot nu toe voorgestelde theorieën of modellen te weinig rekening is gehouden met teksten zoals ze zich in werkelijkheid voordoen. Daarom ook kon vaak niet nauwkeurig worden aangegeven voor welke verschijnselen de tekstwetenschap een inzichtgevende beschrijving of verklaring zoekt.

Domeinafbakening

Als tweede tendens signaleer ik het streven om eerst aan te geven wat het onderzoeksterrein van de tekstwetenschap is of zou kunnen zijn. Wanneer men inleidingen op de tekstwetenschap of de discourse analysis opslaat, kan men constateren dat alles wat met taalgebruik te maken heeft onder tekstwetenschap wordt gerangschikt. (Zie bijvoorbeeld ten onzent Van Dijk 1978 of in Duitsland Kalverkämper 1981 en Sowinsky 1983, of voor het Angelsaksisch gebied het naar mijn smaak demotiverende compendium van De Beaugrande & Dressler 1980, of de grote diversiteit aan onderwerpen in Stubbs 1983 en Brown & Yule 1983.) De onderwerpen variëren van 'tekstproductie in institutionele context' tot aan het projectieprobleem bij presupposities. Het gaat niet alleen om macrostructuren in geschreven teksten, maar ook om beurtwisselingssystemen in gesprekken. Behalve informatieve en argumentatieve teksten zijn ook literaire teksten voorwerp van onderzoek.

Als grootste gemene deler in de bonte variatie aan tekstwetenschappelijke vraagstellingen valt, mijns inziens, alleen het volgende te formuleren. Tekstwetenschap heeft als object samenhangende gehelen van taaluitingen. Het doel van de tekstwetenschap is het opsporen van wetmatigheden in productie en perceptie. Tekstwetenschap is dan de wetenschap die zich bezighoudt met productie, structuur en perceptie van taaleenheden groter dan een zin.

Toch roept ook deze omschrijving problemen op; de problemen worden veroorzaakt door de vaagheid van de gehanteerde begrippen. *Onderzoek naar tekstproductie* kan variëren van cognitief-psychologisch onderzoek naar schrijvers in actie (zie het overzichtsartikel van Bocharde 1984) tot sociologisch onderzoek naar de rol van instituties, of de invloed van het discours op de interactie tussen bijvoorbeeld rechter en verdachte (zie bijvoorbeeld Hoffmann 1983). In *onderzoek naar tekstperceptie* is men meer dan ooit doordrongen van het belang van voorkennis-onderzoek, de studie van schema's, frames, scripts en scenario's. Maar onder perceptie-onderzoek valt ook het effect van motivatie en de invloed van impliciete informatie, semantische en

pragmatische presupposities, al dan niet geënt op een Griceaanse implicatuur. Bovendien blijft door de term *structuur* onduidelijk welke rol de component *stilstiek* speelt in tekstwetenschappelijk onderzoek. Mijns inziens kan men niet om de stilstiek heen als men wetmatigheden in produktie en perceptie van teksten wil opsporen. Kortom, bij het in kaart brengen van tekstwetenschappelijke onderzoeksterreinen is de schijn van een zeer heterogene parapludiscipline zeer nadrukkelijk aanwezig.

Onderzoek naar de relatie 'tekst-intern' - 'tekst-extern'

Na de stroom niet-realistische tekstmogeligheden van de afgelopen decennia en pogingen om een coherent onderzoeksgebied voor tekstwetenschap af te bakenen, zien we vooral de laatste jaren een accent op een vorm van empirisch onderzoek waarin gepoogd wordt resultaten van tekstanalyses te relateren aan produktie- of perceptieverschijnselen. Te veel tekstmogeligheden bleven immers in de lucht hangen omdat niet is (of kan worden) aangetoond dat de op die modellen gebaseerde tekstanalyses empirisch adequaat zijn. Te veel produktie- en perceptiebenaderingen gaven modellen die niet of nauwelijks gerelateerd zijn aan teksteigenschappen.

Deze koppeling tussen tekst-interne elementen (structuren, formuleringen) en tekst-externe verschijnselen in produktie en perceptie lijkt mij des te meer noodzakelijk, wanneer we kijken naar de 'wildgroei' in voorstellen voor *pragmatische principes* (coöperatie, beleefdheid, face keeping, eigen domein) en het nog geringe succes dat sinds Searle's IFID's is geboekt in het relateren van *taalhandelingen* aan taalvormen in context. Hetzelfde geldt voor tekstbeschrijvingen in termen van *cohesie* en *coherentie*, of voor stilistische benaderingen of voor *teksttypologieën*. Ook hier een overdaad aan voorstellen, die alleen geëvalueerd kunnen worden door empirisch onderzoek.

Omdat zowel tekstwetenschap als taalbeheersing zich onder andere bezighouden met argumentatief taalgebruik en tekstbegrip, kies ik in paragraaf 3 uit deze onderzoeksgebieden twee voorbeelden om te illustreren hoe tekstwetenschappelijk onderzoek kan worden beoefend met een strakkere koppeling tussen tekst-interne elementen en tekst-externe verschijnselen. Maar eerst moet nog worden aangegeven waarin - en zo ja hoe - tekstwetenschap zich onderscheidt van andere disciplines die zich met teksten bezighouden.

3. Tekstwetenschap als aparte discipline?

Tekstwetenschap kan - zeer globaal - worden omschreven als de studie naar produktie, structuur en perceptie van taaleenheden groter dan een zin. Hiermee is eigenlijk al aangegeven dat de tekstwetenschap geen aparte discipline is. Mijns inziens is er geen essentieel onderscheid tussen tekstwetenschap enerzijds en belangrijke vraagstellingen in *massacommunicatie*, *receptie-esthetica*, *taalbeheersing* en (grote onderdelen van de) *psycho- en sociolinguïstiek* anderzijds. Dit blijkt ook wanneer men globale formuleringen en

inleidende overzichten of artikelenbundels op de hier genoemde terreinen opslaat. Ik beperk mij hier tot de taalbeheersing. (Zie voor de andere disciplines de inleidende handboeken, o.a. Van Gorp e.a. 1981 en Van Cuilenburg & Noomen 1984.)

In Braet (1980) komen verschillende visies op het vak taalbeheersing aan de orde. Ondanks de verschillen worden in de inleiding op deze bundel wel een aantal gemeenschappelijke kenmerken opgesomd:

'Taalbeheersers hebben veel belangstelling voor de functie van het taalverkeer en de daarmee samenhangende verschillende typen teksten en gesprekken.

Evenals de klassieke retoricist hebben de moderne taalbeheersers veel aandacht voor allerlei structuren die teksten en gesprekken kenmerken: argumentatiestructuren, thematische structuren, compositorische structuren enzovoort. Het niveau boven de zin krijgt, in tegenstelling tot vroeger, meer aandacht dan het niveau van de zin.' (Braet 1980:5)

Er zijn in de taalbeheersing nog andere elementen van belang, onder andere de aandacht voor een gedetailleerde procedurele aanpak voor het schrijven van bijvoorbeeld samenvattingen, of de studie naar normatieve aspecten van argumentatie. Dit neemt echter niet weg dat in het hier gegeven citaat voor 'taalbeheersers' ook 'tekstwetenschappers' had kunnen worden ingevuld. Ook in de tekstwetenschap gaat het (onder andere) om structuren van teksten (en gesprekken) en de functie ervan.

Men kan lang discussiëren over het eigene van tekstwetenschap en taalbeheersing of over historisch bepaalde verschillen, maar belangrijker is dat in beide disciplines onderzoek wordt verricht naar *informatief* en *argumentatief taalgebruik*. Onderzoek dat aan de ene universiteit onder taalbeheersing valt, wordt elders gerekend tot de pragmatiek of tot de tekstwetenschap. De verschillende - vaak ongelukkige benamingen - suggereren meer verschillen in onderzoeksterrein of methode dan het feitelijke onderzoek rechtvaardigt. Wanneer we naar het verrichte onderzoek kijken of naar de plannen die bij verschillende Werkgemeenschappen van de Stichting Taalwetenschap zijn of worden ingediend, kan men nog het beste van *taalgebruikswetenschap* spreken. Hiertoe behoren in elk geval ook taalbeheersing en tekstwetenschap. Vanuit dit perspectief zijn vragen naar domeinafbakening zinloos. Wel zijn er enkele verschillen in blikrichting te signaleren tussen taalbeheersingsonderzoek en tekstwetenschap.

4. Verschillende blikrichtingen

Een mogelijke eigen bijdrage van tekstwetenschappelijk onderzoek aan het oplossen van problemen die ook in taalbeheersing aan de orde zijn, kan geïllustreerd worden aan taalbeheersingsonderzoek naar argumentatief taalgebruik en de rol die voorkennistheorie speelt in de procedurele of technologische taalbeheersing.

Een goed referentiepunt voor onderzoek naar *argumentatief taalgebruik* is

de dissertatie van Van Eemeren & Grootendorst (1982), een gedegen studie waarin richtlijnen worden gegeven voor de analyse van argumentatieve discussies, gevolgd door regels voor deelnemers aan die discussies. In deze benadering vanuit theorie naar praktijk wordt vanuit een nauwkeuring bepaald theoretisch model pas in een later stadium empirisch onderzocht of de analyse-richtlijnen juist zijn en of het hanteren van de voorgestelde regels leidt tot betere discussies.

Vanuit tekstwetenschappelijk perspectief is men in eerste instantie minder geïnteresseerd in een toegepaste component (het verbeteren van discussies). De blikrichting is veeleer geconcentreerd op de vraag hoe er in de praktijk wordt geargumenteed. Onder invloed van de frustrerende ervaringen bij het ontwikkelen van tekstmodellen, ligt het accent nu meer op empirisch onderzoek. Hierbij gaat het niet alleen om 'redelijke discussies', maar ook om andere vormen van twistgesprekken en de rol van niet-rationele factoren. In deze blikrichting zijn onder andere de volgende, deels al oudere, vragen van belang:

- *Tekstproductie*: Wat is de relatie tussen argumentatiestructuren en de institutionele omgeving, bijvoorbeeld de rechtspraak?
- *Tekstperceptie*: Wat is het effect wanneer men structuurwijzigingen aanbrengt? (Het omdraaien van de volgorde van argumenten; het wijzigen van de relatie stelling - argument; het weglaten van premissen enz.)
- *Tekstanalyse*: Op grond van welke tekstuele verschijnselen kennen lezers of luisteraars een argumentatiestructuur toe aan teksten zoals die zich in de werkelijkheid voordoen?

Onderzoek naar deze vragen in mijns inziens onontbeerlijk voor het ontwikkelen van theorieën over argumentatief taalgebruik.

Een tweede illustratie van een verschil in blikrichting betreft het toepassen van de *voorkennistheorie* in de *procedurele of technologische taalbeheersing*. (Zie hierover Drop 1983 en Steehouder & Jansen 1984.) In deze vorm van taalbeheersingsonderzoek wordt zeer terecht de voorkennis- of schematheorie gezien als vruchtbare voedingsbodem voor *onderzoek naar tekstbegrip*. Voorkennis bestaat uitvaard op verschillende niveaus. Om dit te verantwoorden wordt in Steehouder & Jansen (1984) de volgende driedeling voorgesteld.

- a. het *stofschema*: kennis van de verschijnselen die in de tekst aan de orde komen en hun onderlinge relaties
- b. het *funktionele schema*: kennis van de soorten taalhandelingen die in de tekst aan de orde kunnen komen en hun onderlinge relaties
- c. het *vormschema*: kennis van vormkenmerken van de tekst.

Het gaat mij nu niet om eventuele kritiek op deze driedeling, maar om het volgende. Het cognitief-psychologische begrip *schema* is ingevoerd om te verantwoorden: a. hoe nieuwe feiten in een tekst gekoppeld worden aan al bestaande kennis bij de lezer of luisteraar; b. hoe selectie en vervorming van

informatie plaatsvindt; c. hoe ontbrekende informatie wordt aangevuld. Aan het schema-begrip kleven echter nog allerlei onduidelijkheden, zoals blijkt in verwante frame-, script- en scenario-benaderingen. Met relatief eenvoudig opgezet onderzoek valt een globaal effect van schema's op tekstverwerking wel aan te tonen, maar ook dan nog blijven er onduidelijkheden over bijvoorbeeld de status van slots of default-waarden en de verschillende soorten voorkennis.

Vanuit tekstwetenschappelijk perspectief naar de relatie tussen voorkennis en tekstbegrip ligt het accent veeleer op empirisch onderzoek naar de reeds voorgestelde onderscheidingen binnen de schema-theorieën. Het gaat hierbij niet direct om het toepassen van resultaten uit schema-onderzoek in het oplossen van taalverkeersproblemen of om het poneren van nieuwe onderscheidingen binnen het zo rijke schema-begrip. Voor tekstwetenschappelijk onderzoek vormt eerder de kritiek van bijvoorbeeld Drescher & Hornstein (1976) een uitdaging. Volgens critici van de schema-theorie is een schema (of *frame*, *script* enz.) eigenlijk niet meer dan een lastige en zeer omslachtige methode voor het opsommen van elementen uit de kennis van de wereld, waarbij dan nog onduidelijk blijft hoe die kennis is georganiseerd. Daarom zal binnen de tekstwetenschap de aandacht in eerste instantie gericht zijn op voortgezet empirisch onderzoek, bijvoorbeeld in de lijn van Gibbs & Tenney (1980). Dit type onderzoek dient uitvaard niet beperkt te blijven tot het relateren van tekst-interne elementen aan tekst-externe verschijnselen (in dit geval tekstperceptie of tekstbegrip). Het doel van dit onderzoek is het geven van een bredere empirische basis opdat witte plekken in de theorievorming over voorkennis kunnen worden ingevuld. Op dit punt kan tekstwetenschappelijk onderzoek ondersteuning geven aan de meer toepassingsgerichte taalbeheersing.

Tot zover deze beknopte illustratie van tekstwetenschappelijk onderzoek naar argumentatief en informatief taalgebruik, onderzoek waarin een koppeling tussen tekst-interne elementen en tekst-externe verschijnselen centraal staat. Voor de studie naar argumentatief taalgebruik betekent dit bijvoorbeeld onderzoek naar de relatie tussen aan teksten ontdekte argumentatiestructuren en het effect daarvan op lezer of luisteraar. Voor de studie naar informatief taalgebruik betekent dit bijvoorbeeld onderzoek naar de relatie tussen teksten die op bepaalde schema-aspecten zijn gemanipuleerd, en kennisverwerving door lezers of luisteraars.

In deze schets van tekstwetenschappelijk onderzoek is - uitvaard - veel nauwelijks of niet vermeld, bijvoorbeeld het onderzoek naar tekstproductie. Maar ik hoop dat door deze algemene bijdrage aan een taalbeheersingscongres toch enige duidelijkheid is geschapen in vragen over de relatie tussen taalbeheersing en tekstwetenschap.

Noten

1. Deze lezing, die op het congres onder de noemer 'argumentatietheorie en retorica' werd gehouden, bevat geen verslag van een argumentatietheoretisch onderzoek of van een retorisch geïnspireerde analyse van taalverkeer, maar gaat meer algemeen over de relatie tussen taalbeheersing en tekstwetenschap. De schriftelijke weergave wijkt op sommige onderdelen af van de mondelinge presentatie. Na discussies zijn enkele te vaag gebleken voorbeelden geschrapt of nader uitgewerkt. Ook zijn ongelukkige of te scherpe formuleringen herzien. Geheel in de lijn van de nog jonge tekstwetenschappelijke traditie wordt veelvuldig naar literatuur verwezen. De aard van deze bijdrage en ruimtegebrek mogen hier als excuus gelden.

Literatuur

- Beaugrande, R. de en W. Dressler
1980 *Introduction to text linguistics*. London: Longman.
- Braet, A. (red.)
1980 *Taalbeheersing als nieuwe retorica; een historische, programmatische en bibliografische overzicht*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Bochardt, I.
1984 'Het schrijfproces: cognitief-psychologisch onderzoek van Flower en Hayes'. *Tijdschrift voor taalbeheersing* 6, 23-42.
- Brown, G. en G. Yule
1983 *Discourse analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuilenburg, J.J. van en G.W. Noomen
1984 *Communicatiewetenschap*. Muiderberg: Coutinho.
- Dijk, T.A. van
1978 *Tekstwetenschap; een interdisciplinaire inleiding*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum (Aula 633).
- Dresher, B.E. en N. Hornstein
1976 'On some supposed contributions of artificial intelligence to the scientific study of language'. *Cognition* 4, 321-398.
- Drop, W.
1983 *Instrumentele tekstanalyse ten dienste van samenvatten, opstellen van begripsvragen en tekstverbeteren*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Eemeren, F.H. van en R. Grootendorst
1982 *Regels voor redelijke discussies; een bijdrage tot de theoretische analyse van argumentatie ter oplossing van geschillen*. Dordrecht: Foris.
- Gibbs, R.W. en J.J. Tenney
1980 'The concept of scripts in understanding stories'. *Journal of psycholinguistic research* 9, 275-285.
- Gorp, H. van, R. Ghesquiere en R.T. Segers (red.)
1981 *Receptie-onderzoek, mogelijkheden en grenzen*. Leuven: Acco.
- Gülich, E. en W. Raible
1977 *Linguistische Textmodelle*. München: Fink.
- Harweg, R.
1968 *Pronomina und Textkonstitution*. München: Fink.
- Hoffmann, L.
1983 'Kommunikation vor Gericht: Zum Forschungsstand'. In: A. Redder (Hrsg.), *Kommunikation in Institutionen. Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie* 24, 7-28.
- Kalverkämper, H.
1981 *Orientierung zur Textlinguistik*. Tübingen: Niemeyer.

Tekstwetenschap

- Sowinsky, B.
1983 *Textlinguistik; eine Einführung*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Stechouder, M. en C. Jansen
1984 'Technologisch taalbeheersingsonderzoek'. *Gramma* 8, 1-22.
- Stubbs, M.
1983 *Discourse analysis*. Oxford: Basil Blackwell.